

Horyzonty Polityki
2021, Vol. 12, N° 39

MAŁGORZATA ŁAKOTA-MICKER

<http://orcid.org/0000-0001-6308-406X>
Uniwersytet Wrocławski
malgorzata.lakota-micker@uw.edu.pl

DOI: 10.35765/HP.2074

Szara Eminencja czarnogórskiej sceny politycznej – Milo Djukanović (cz. II)

Streszczenie

CEL NAUKOWY: Artykuł jest drugim z cyklu, poświęconego karierze i działalności politycznej Milo Djukanovića. O ile w pierwszej części opisane zostały lata młodości polityka, jego dojście do władzy i realizacja celu, jakim było doprowadzenie Czarnogóry do niezależności państwowej od Serbii, to kolejna część odsłania kulisy sławy polityka, jego powiązania biznesowe i nie zawsze przychylnie odbieraną działalność na rzecz państwa.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Przełomowym momentem w karierze Milo Djukanovića był rok 1997. Śmiałość, na jaką wówczas się zdobył, sprzeciwiając się Miloševićovi, pokazała, że nie ma sobie równych. Djukanović, architekt Czarnogóry, poprowadził ją ku wolności, politycznie i gospodarczo dystansując od Serbii.

PROCES WYWODU: Milo Djukanović, wielokrotny premier, prezydent Czarnogóry znany z ciętej riposty, skrupulatny, inteligentny, zyskał przydomek „Milošević w garniturze od Armaniego”. Stawiający granice w relacjach z Rosją, niedopuszczający do ingerencji Serbii w sprawy państwa, dopilnował by Czarnogóra znalazła się w 2017 roku w NATO i weszła na drogę zaawansowanych negocjacji akcesyjnych z UE. Oskarżany przez opozycję o oszustwa wyborcze, autorytarne rządy, wywieranie nacisków, mafijne powiązania, nazywany faszystą, przeciwnikiem Cerkwi, sprawować będzie funkcje głowy państwa do 2023 roku.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Bez względu na to, co zarzuca się Djukanovićovi, jego wcześniejsze zasługi położone dla narodu i państwowości

Sugerowane cytowanie: Łakota-Micker, M. (2021). Szara Eminencja czarnogórskiej sceny politycznej – Milo Djukanović (cz. II). *Horyzonty Polityki*, 12(39), 157-177. DOI: 10.35765/HP.2074.

Czarnogóry, przysłaniają obraz skorumpowanego polityka. Fakt, że Djukanović i jego partia (DPS) w trakcie ostatnich wyborów parlamentarnych po raz pierwszy od trzydziestu lat ponieśli klęskę, nie oznacza, że skończyła się „era Djukanovića”. Nastąpił czas starcia, w którym do głosu, doszło tym razem kolejne już, młodsze pokolenie, w osobach m.in. Aleksego Bečića czy Dritana Abazovića.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Polityczne trzęsienie ziemi, nowe „zbliżenie z Serbią”, zawrotne tempo zmian personalnych, nieporównywalne do żadnego z państw, które przeszły transformację polityczną i gospodarczą po upadku komunizmu w Europie Środkowo-Wschodniej, nie wróżą niczego dobrego. Mogą negatywnie odbić się na bezpieczeństwie wewnętrznym państwa, negocjacjach z UE i walce z pandemią koronawirusa.

SŁOWA KLUCZOWE:

Milo Djukanović, Czarnogóra, kariera, władza, polityka, korupcja, przestępczość zorganizowana

Abstract

THE GRAY EMINENCE OF THE MONTENEGRIN
POLITICAL SCENE – MILO DJUKANOVIĆ. (PART 2)

RESEARCH OBJECTIVE: The article is the second in the series devoted to the career and political activity of Milo Djukanović. While the first part describes the politician's youth, his rise to power and the implementation of the goal of bringing Montenegro to state independence from Serbia, the next part reveals the backstage of the politician's fame, his business ties and not always favorably received activities for the state.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The turning point in Djukanović's career was the year 1997. The boldness he achieved in opposing Milošević at that time showed that he has no equal. Djukanović, the architect of Montenegro, led her to freedom, distancing her politically and economically from Serbia.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: Multiple prime minister, president of Montenegro. By setting limits in relations with Russia, preventing Serbia from interfering with the country's affairs, he would ensure that Montenegro joined NATO in 2017 and entered the path of advanced negotiations with the EU. Accused by the opposition of electoral fraud, authoritarian governments, exerting pressure, mafia connections, called an opponent of the Church will be the president until 2023.

RESEARCH RESULTS: Regardless of what Djukanović is accused of, his previous contributions to the Montenegrin nation and state obscure the image of a corrupt politician. The fact that Djukanović and his party (DPS) failed for the first time in the last parliamentary elections does not mean that the Era of Djukanovic is over. The time of a clash has come in which another, younger generation has come, including Alexa Bečić or Dritan Abazović.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS AND RECOMMENDATIONS: The political earthquake, new rapprochement with Serbia, the dizzying pace of personnel changes do not bode well. They can have a negative impact on the country's internal security, negotiations with the EU and the fight against the coronavirus pandemic.

KEYWORDS:

Milo Djukanović, Montenegro, power, phenomenon, biography, politics

Termin „szara eminencja” oznacza osobę mającą wpływ na ważne decyzje lub kierującą czymś z ukrycia nie zajmując oficjalnie wysokiego stanowiska (*Słownik języka polskiego*, PWN). Pomimo że Milo Djukanović pozostaje od lat u władzy, sprawując najwyższe funkcje państwowe, wiele jego działań, poza oficjalną działalnością polityczną, prowadzonych jest zza kulis, za pośrednictwem zaufanych osób, pozostających od lat w jego najbliższym otoczeniu. Niniejszy artykuł stanowi kontynuację rozważań nad ścieżką kariery jednego z najwybitniejszych polityków czarnogórskiej sceny politycznej. O ile w części pierwszej uwaga zwrócona była na lata młodości Milo Djukanovića, tak niniejsza ukazuje działania doświadczonego i dojrzałego już politika, który kontynuuje realizację europejskiej wizji Czarnogóry. Wiodąca rola Djukanovića w Czarnogórskiej Partii Komunistycznej, a później Demokratycznej Partii Socjalistów (DPS), i wieloletnie trwanie u władzy – tak w charakterze premiera, jak i prezydenta państwa – poddawana jest krytyce. Lata jego rządów i hegemonia DPS wpływają pod zarzutami o korupcję polityczną, brak wolności mediów, fizyczne ataki na dziennikarzy, ale i powiązania z przestępczością zorganizowaną (*Southeast European Times*, 2013). Utrwaleniu w dużym stopniu uległ system nieformalnych wpływów, obejmując kontrolę mediów, gospodarki, administracji, wymiaru sprawiedliwości, co niejednokrotnie utrudniało walkę z korupcją

czy przestępczością zorganizowaną (Szpala, 2010). Global Financial Integrity (GFI) w opracowanym raporcie za lata 2001-2010 wskazuje, że nielegalne straty finansowe Czarnogóry, sięgające 6,2 mld dolarów (138% PKB), związane z przestępczością zorganizowaną i korupcją, w ogromnym stopniu przyczyniły się do zrujnowania gospodarki państwowej. Doprowadziły do wzrostu bezrobocia, szczególnie zauważalnego wśród młodzieży, sięgającego poziomu 40% (International Leader Summit, 2020). Media obiegają doniesienia mówiące o tym, że czarnogórska Agencja Bezpieczeństwa Narodowego ma swój udział w przemyśle broni, narkotyków, a wchodzący w jej skład przedstawiciele mają kontakty z grupami przestępczymi, nie tylko z państw sąsiednich, ale i z Europy Zachodniej, a nawet Ameryki Południowej. W gestii Milo Djukanovića i jego rodzeństwa leży kontrola działalności banku Prva Banka. Dobrzy znajomi polityka w niewyjaśnionych okolicznościach wchodzi w posiadanie hektarów ziemi, do których dostępu nie mają przeciętni obywatele. Opozycja udostępnia nagrania odkrywające powiązania i ujawniające nadużycia powierzonej władzy przez obecnego przywódcę państwa celem uzyskania prywatnych korzyści (Uliasz, 2011), starając się zdeprecjonować osobę Milo Djukanovića. Na potrzeby niniejszego artykułu wykorzystane zostały monografie, źródła internetowe, doniesienia Państwowej Agencji Prasowej. Dominują metody analizy historyczno-opisowej, komparatystycznej, czy systemowej.

Należy stwierdzić, że rok 2006 był rokiem Milo Djukanovića. Ranga jego osoby wzrosła, oskarżenia o powiązania ze światem przestępczym zostały odłożone w niepamięć. Pozostała wdzięczność narodu za walkę o wolność i poświęcenie w imię niepodległości. 21 maja 2006 roku za niepodległością Czarnogóry opowiedziało się 55,5% głosujących, co przyniosło zwycięstwo premierowi i Demokratycznej Partii Socjalistów (DPS). Wymagany przez UE próg wyborczy został osiągnięty (ksaj, 2006, PAP). W referendum udział wzięło 86,3% uprawnionych do głosowania (ksaj, 2006, PAP). 3 czerwca Czarnogóra powróciła na mapę Europy jako samodzielne państwo. Pierwsze wybory parlamentarne i lokalne w republice odbyły się 10 września 2006 roku. Frekwencja wyborcza oscylowała wokół 70%; w wyborach uczestniczyło 475 tysięcy uprawnionych do głosowania, którzy wybierali 81 kandydatów do Zgromadzenia Republiki Czarnogóry. Sześć koalicji, pięć partii i Grupa Obywatelska zgłosiły

łącznie 747 kandydatów (jo/kan/gma, 2006, PAP). Koalicji Djukanovića (Demokratyczna Partia Socjalistów DPS i Socjaldemokratyczna Partia Czarnogóry SDP) przypadło utworzenie nowego rządu. Dwa opozycyjne bloki proserbskie zdobyły razem 23 mandaty, a nowe ugrupowanie opozycyjne – Ruch na Rzecz Zmian, Nebojszy Medojevicia – 11. Pozostałe miejsca uzyskały mniejsze partie (ksaj, 2006, PAP). Ku zaskoczeniu wszystkich Milo Djukanović zadecydował o zejściu na drugi plan czarnogórskiej sceny politycznej. Powołując się na względy osobiste i chęć zajęcia się biznesem, usunął się ze sceny politycznej. W rzeczywistości chodziło o zdystansowanie się od oskarżeń o korupcję, nepotyzm i romanse. Z polityką miało wiązać go wyłącznie kierownictwo partią DPS. „Urlop od polityki” nie trwał jednak długo. Nowym premierem, wyznaczonym przez socjalistów, został „zaufany człowiek”, partyjny kolega Djukanovića Željko Šturanović (w latach 2001-2006 minister sprawiedliwości). Za jego kadencji, w 2007 roku, w imieniu rządu Czarnogóry podpisane zostało Porozumienie o Stabilizacji i Stowarzyszeniu z Unią Europejską (SAA), a Skupština Crne Gore 22 października przyjęła nową ustawę zasadniczą. Prezydent Filip Vujanović podkreślał wówczas, że przyjęcie nowej konstytucji jest ważne przede wszystkim z uwagi na fakt, że potwierdza i gwarantuje niepodległość Czarnogóry, ale też pokazuje poszanowanie woli obywateli wyrażonej w trakcie referendum (Mondo, 2007). Dobra passa premiera nie trwała długo, względy zdrowotne (stwierdzony nowotwór płuc) sprawiły, że musiał ustąpić z piastowanego stanowiska 29 lutego 2008 roku. Prezydent Vujanović zwrócił się wówczas ponownie z nominacją do Milo Djukanovića. W lutym 2008 roku, po raz piąty w swej historii, przyjął on tekę szefa rządu (piastował go do czerwca 2009 roku). W kwietniowych wyborach prezydenckich fotel przypadł Filipowi Vujanovićowi. Zwycięstwo w tej i kolejnej turze wyborów (6 kwietnia 2008 roku oraz 7 kwietnia 2013 roku) nie mogło przypaść nikomu innemu. Czarnogórski garnitur partyjny pozostawał niezmienny. W gestii głównego architekta Czarnogóry pozostawało obsadzanie najważniejszych stanowisk państwowych. Po 2006 roku zauważalny stał się spadek poparcia dla opozycyjnej SNP. Partia Narodowa (*Narodna stranka NS*), zachowując serbską tożsamość, podobnie jak serbska partia Andriji Mandića, zaczęła ulegać osłabieniu. Jej liderzy – Dragan Šoć i Predrag Popović – nie mieli wystarczającej

charyzmy, aby wygrać z Milo Djukanovićem czy jego zaufanym człowiekiem Filipem Vujanovićem. Również sytuacja w Europie nie należała w tym czasie do korzystnych. Kryzys gospodarczy kładł się cieniem na problemy państwa. Stojąca przed istotnymi wyzwaniami, związanymi z przyszłą akcesją do NATO i UE, Czarnogóra musiała podjąć decyzję o przyspieszeniu, zaplanowanych na jesień 2009 roku wyborów parlamentarnych. Podobnie jak wcześniej przyniosły one zwycięstwo Europejskiej Czarnogórze Milo Djukanovića (*Evropska Crna Gora – Milo Đukanović*), która startowała jako koalicja w składzie: DPS, Partia Bośniacka (*Bošnjačka stranka*), Chorwacka Inicjatywa Obywatelska (*Hrvatska građanska inicijativa*), Partia Socjaldemokratów (*Socijaldemokratska partija*), uzyskując 48 z 81 mandatów. Czarnogórski Parlament ogłosił samorozwiązanie. W relacjach z Serbią panowało wówczas spore napięcie. Decyzja o uznaniu niepodległości Kosowa ponownie pogorszyła relacje między byłymi republikami związkowymi. Zagwarantowanie bezpieczeństwa państwa nastąpić miało dzięki włączeniu Czarnogóry do Planu Działań na Rzecz Członkostwa (MAP) i trwającym od 2007 roku rozmowom dotyczącym integracji Czarnogóry z NATO. Po tym, jak w grudniu 2010 roku Czarnogóra uzyskała status państwa kandydata do UE, Milo Djukanović postanowił kolejny raz „odpocząć” od polityki i powrócić do planów z 2006 roku. Czy były to konsekwencje presji ze strony UE, która niepochlebnie komentowała sposób sprawowania władzy przez ówczesnego szefa rządu, czy decyzja osobista, trudno stwierdzić (Wojnicki, 2018). Miejsce Milo Djukanovića zajął młody minister finansów Igor Lukšić. Daleko było mu jednak do ikony czarnogórskiej sceny politycznej. Protégowany dotychczasowego polityka, wspierany merytorycznie i taktycznie przez śledzącego bieg wydarzeń mentora, wówczas szefa partii DPS Milo Djukanovića, obiecywał społeczeństwu, że będzie kontynuował linię poprzednika.

Integracja euroatlantycka, korespondująca z procesem europejskim [...] oraz koncentracja na wymaganiach Komisji Europejskiej, jakie należało spełnić, aby uzyskać zielone światło dla rozpoczęcia negocjacji akcesyjnych (klm, kar, 2010, PAP)

stały się hasłami przewodnimi za rządów Lukšića. Nowy premier wprowadził pięciu nowych, zaufanych ministrów, wśród nich m.in.: Milorada Kantića – ministra finansów czy Milana Roćena – ministra

spraw zagranicznych i integracji europejskiej (klm, kar, 2010, PAP). Zastępowanie samego Djukanovića okazało się dla Lukšića niełatwym zadaniem. Jego kadencja bogata była w gafy polityczne i głośne kompromitacje własnej osoby. Mimo pełnego zaangażowania, odchodząc po dwóch latach z urzędu, Igor Lukšić nie mógł pochwalić się znacznymi osiągnięciami za czasu swej kadencji. Punktowane przez UE działania: potrzeba walki z korupcją w administracji publicznej, przestępczością zorganizowaną, zagwarantowanie niezależności sądów, zmniejszenie poziomu bezrobocia, zanim dojdzie do negocjacji akcesyjnych, wcale nie były tak łatwe do zrealizowania. Rozwiązaniem było zwołanie przez koalicję rządową przedterminowych wyborów parlamentarnych. Doszło do nich w październiku 2012 roku. Miały one przyczynić się do umocnienia pozycji koalicji w negocjacjach z Unią Europejską. Czteroletni mandat, w trakcie decydującego etapu negocjacji akcesyjnych, które rozpoczęto w czerwcu 2012 roku, miał gwarantować koalicji Djukanovića silną pozycję, a opozycji uniemożliwić konsolidację. Po raz dziewiąty w Czarnogórze zwycięstwo odniosła partia Djukanovića DPS, uzyskując 46,1% głosów. W październikowych wyborach udział wzięło 70,3% uprawnionych do głosowania (jm, 2012, PAP). Jej działacze pokonali w wyborach nawet największego przeciwnika, startującą samodzielnie Socjalistyczną Partię Ludową (SNP), dla której rozpoznanie przedterminowych wyborów już na wstępie oznaczało klęskę. Słabo wypadły również: Front Demokratyczny (FD), Ruch na Rzecz Zmian (PzP), Nowa Serbska Demokracja (NSD), centrolewicowa Pozytywna Czarnogóra (PCG). Do zwycięstwa daleko było również proserbskiej koalicji i kandydatom mniejszości albańskiej, chorwackiej i bośniackiej (awl, ews, kar, 2012, PAP). Pierwszy raz od jedenastu lat, stojąca u władzy DPS nie uzyskała jednak większości. Spadku popularności partii upatrywano przede wszystkim w wysokim bezrobociu, korupcji, ale i słabych dwóch latach rządów Lukšića, któremu teraz przypadło stanowisko ministra spraw zagranicznych. Na scenę polityczną powrócił Milo Djukanović. Obejmując urząd premiera, w grudniu 2012 roku, obiecywał, że „budowa sprawiedliwego państwa i walka z korupcją oraz przestępczością zorganizowaną będą przedmiotem szczególnej uwagi rządu” (awl, 2012, PAP). Rok 2015 w Czarnogórze należał do niespokojnych. Nadchodzące wybory parlamentarne sprawiły, że na ulice czarnogórskich miast zaczęli wychodzić demonstranci żądający

ustąpienia premiera. Oskarżano go o autorytarne rządy i nepotyzm. Grożono, że jeśli Djukanović nie odejdzie i nie powstanie rząd tymczasowy, do Podgoricy zjadą protestanci z całej Czarnogóry. Djukanović był jednak zdania, że za protestami w istotnym dla państwa momencie, tj. przed decyzją NATO o akcesji Czarnogóry do Sojuszu, stoi Rosja, dla której integracja ta byłaby niekorzystna (Lesiecki, 2016, PAP). Te i inne groźby nie stanowiły w Czarnogórze niczego nowego. Rosjanie nieraz już ostrzegali Podgoricę przed „możliwymi konsekwencjami, które miały być konsekwencją przystąpienia państwa do Sojuszu” (jhp, ro, 2015. PAP). Premier Djukanović stawiał sprawę jasno, mówiąc że odpowiedzialność za wszelkie działania, w tym demonstracje uliczne, spoczywa na koalicji partii prorosyjskich i proserbskich, wchodzących w skład Frontu Demokratycznego. Ich negatywny stosunek do integracji Podgoricy z międzynarodowymi organizacjami, w tym NATO, był wszystkim znany (b.d, 2016, PAP). W maju 2016 roku ministrowie spraw zagranicznych państw NATO podpisali w Brukseli protokół o przystąpieniu Czarnogóry do Sojuszu. „Przez te 10 lat Czarnogóra przeszła długą drogę, reformując prawo, budując instytucje i wracając do społeczności międzynarodowej” – mówił w trakcie ceremonii sekretarz generalny NATO Jens Stoltenberg. Nie da się ukryć, że i w tej kwestii znaczne zasługi należały do Milo Djukanovića. Przed zaplanowanymi na dzień 16 października 2016 roku wyborami parlamentarnymi nastroje społeczne nie należały do najlepszych. W Podgoricy doszło do nieudanego zamachu stanu. 15 października 2016 roku, pod nadzorem Rosji i przy współpracy z częścią czarnogórskiej opozycji, grupa obywateli serbskich miała doprowadzić do zamieszek na ulicach Podgoricy i przejąć władzę w państwie. W planach uwzględniano również porwanie i zabójstwo Milo Djukanovića (Seroka, Strzelecki, 2017). Dochodzenie potwierdziło, że spośród zatrzymanych dwudziestu osób większość przyznała się do zarzucanych im czynów. Skazanych zostało czternaście osób. Uważany za przywódcę puczu Aleksandr Sindelić (kierujący organizacją „Serbskie Wilki”) nie znalazł się na ławie oskarżonych, złożył on jedynie zeznania obciążające Rosjan (interia.pl, 2017). W akcję zamieszani byli oficerowie rosyjskiego wywiadu wojskowego GRU – Władimir Popov (wyrok: 12 lat więzienia) (Strzałkowski, 2019), i Eduard Szyszmakov vel Syrokov (wyrok: 15 lat więzienia) (Strzałkowski, 2019). Ostatni, notabene jako attaché

wojskowy Ambasady Rosji w Warszawie, został wydany z Polski w 2014 roku za szpiegostwo wraz z grupą rosyjskich dyplomatów (Bereza, 2017). Skazani przez sąd w Podgoricy na 5 lat więzienia za tworzenie organizacji przestępczej zostali także liderzy prorosyjskiej opozycji, szefowie czarnogórskiego Frontu Demokratycznego, tj. Andrija Mandić i Milan Knežević (tmw/gry, 2017). Nie udało się doprowadzić do destabilizacji państwa i umniejszenia jego pozycji na arenie międzynarodowej. Wybory parlamentarne w Czarnogórze zostały ostatecznie uznane przez przedstawicieli Unii Europejskiej i obserwatorów OBWE i NATO za prawidłowe (Seroka, Strzelecki, 2017). W wyborach 2016 roku zwyciężyła DPS, wspierana przez mniejszości narodowe: albańską, bośniacką i chorwacką, ostatecznie utrzymując swą pozycję. Frekwencja podczas wyborów była stosunkowo wysoka, wyniosła bowiem 73,2%. Po zliczeniu głosów ośrodek badawczy CEMI podał, że drugie miejsce (20,4% głosów) zdobył główny rywal DPS Front Demokratyczny (DF), trzecie zajęła koalicja Ključ (10,7% poparcia), również opozycyjna wobec DPS. Ugrupowania, na które mógł wówczas liczyć Milo Djukanović, jak Partia Bośniacka, Chorwacka Inicjatywa Obywatelska i koalicja Albańczycy otrzymały w sumie cztery mandaty (mmp, kar, 2016, PAP). Komentując wyniki wyborów, Milo Djukanović mówił, że

głosowanie było historycznym wyborem między bliższymi więziami z NATO lub Rosją [...], gdzie ta ostatnia starała się wykorzystać głosowanie, jako sposobność do wykolejenia pędu Bałkanów ku NATO i UE (mmp, kar, 2016, PAP).

Wyniki pokazały, że DPS wraz ze swymi partnerami nie mają sobie równych (uzyskali 42 mandaty). Przeciwnie integracji euroatlantycznej Front Demokratyczny oraz koalicja kilku partii prorosyjskich i proserbskich, nawet po połączeniu sił nie były w stanie uzyskać parlamentarnej większości (mmp, kar, 2016, PAP). Wydarzenia październikowe oraz powstała wokół nich burza spotęgowały międzynarodową dyskusję o tym, co dzieje się w Czarnogórze. Prezydent Donald Trump nie powstrzymał się przed ostrą krytyką, kiedy komentując wydarzenia nazwał Djukanovića „człowiekiem marginesu, zamieszany w przemyt oraz handel narkotykami i bronią” (Biografija.org., 2015). „Milo Djukanović jest jednym z najbogatszych przywódców państwowych na świecie. Jest bogatszy niż

sam prezydent Barack Obama” (BN, 2015) – pisano już w 2015 roku, określając rodzinę Djukanovića najbogatszym z klanów rządzących nie tylko w Europie, ale i na świecie; kontrolującym m.in. działalność Prva Banka i prowadzącym interesy z Darko Šarićem – szefem mafii narkotykowej. W czarnogórskiej prasie wielokrotnie pojawiały się doniesienia o tym, że Milo Djukanović jest właścicielem nieruchomości i firm wartości co najmniej 14,7 mln dolarów, jego brat Aco Djukanović – majątku sięgającego 167 mln dolarów, siostra Ana około 3,5 mln dolarów (BN, 2015). Spekulacji na temat sposobu, w jaki fortun dorobili się Djukanoviće, było wiele (BN, 2015). Rysujący się z nich obraz polityka daleki był od tego z początków jego kariery. Poważne zarzuty kładły się cieniem na karierze i renomie polityka, któremu Czarnogórcy zawdzięczali niezależność.

Tymczasem Demokratyczna Partia Socjalistów rozpoczęła tworzyć rząd. Fotel premiera objął 28 listopada 2016 roku Duško Marković. Doświadczony polityk, były wicepremier ds. systemu politycznego, polityki wewnętrznej i zagranicznej. Przez wiele lat odpowiadał w państwie za działalność tajnych służb. W latach 1998-2005 wiceminister spraw wewnętrznych ds. Służby Bezpieczeństwa Państwowego (SDB). Od 2012 roku szef Agencji Bezpieczeństwa Narodowego (ANB), w latach 2010-2016 wicepremier Czarnogóry (jo, kar, 2016, PAP). Przejmując po swym poprzedniku rozpoczęte przed dziesięcioma laty działania, w czerwcu 2017 roku, wprowadził Czarnogórę do NATO. Nie da się jednak i w tym miejscu nie zauważyć, że główne zasługi w tej kwestii przypisywać należy wysiłkom Milo Djukanovića, pod okiem którego finalizowany był proces integracji (Milo Djukanović pełnił w tym czasie funkcje przewodniczącego czarnogórskiej Skupštiny).

Oficjalne odsunięcie się Milo Djukanovića od sprawowanej funkcji zbiegło się z zapowiedzią nadchodzących wyborów prezydenckich. Niespełna rok po tym jak szefem rządu został Duško Marković, na 15 kwietnia 2018 roku zapowiedziano wybory prezydenckie. O kolejną kadencję nie mógł ubiegać się w nich cieszący się już zaufaniem i poparciem społecznym Filip Vujanović. Oczywiście było, że aby zachować silną pozycję partii DPS, umocnić mandat aktualnego premiera i utrzymać *status quo*, a tym samym realizować przedsięwzięte na rzecz integracji z UE reformy państwowe, potrzeba było „swojego człowieka”. Na scenę, po niespełna dwuletniej przerwie, powrócił

Milo Djukanović. „Przywódcą, męż stanu, prezydent wszystkich obywateli” – brzmiało hasło na plakatach wyborczych, które poprowadziły Milo Djukanovića do zwycięstwa. Ubieganie się o fotel prezydencki było dlań „wyrazem odpowiedzialności za przyszłość Czarnogóry” (jo, ap, 2018, PAP). „Ewentualna porażka w wyborach byłaby podważeniem przez społeczeństwo wcześniejszych starań i zabiegów na rzecz demokratyzacji Czarnogóry i zbliżenia jej z Zachodem” – podkreślał Djukanović (jo, ap, 2018, PAP). Mając na uwadze niezbyt poprawne relacje z Rosją zapowiadał podjęcie inicjatyw, które przyczynią się do zbliżenia stron i załagodzą napiętą po przystąpieniu Czarnogóry do NATO sytuację. Dla antyzachodniej opozycji porażka tak silnego kandydata stanowiłaby kwestionowanie sensu członkostwa państwa w NATO. Prawdopodobnie wpłynęłaby też na spowolnienie starań o przystąpienie Czarnogóry do Unii Europejskiej (Polskie Radio, 2018). Milo Djukanović był niekwestionowanym faworytem w kwietniowych wyborach prezydenckich. Pokonał reprezentanta opozycji Mladena Bojanića (biznesmena, wspólnego kandydata Frontu Demokratycznego, Zjednoczonej Akcji Reform i Demokratycznej Czarnogóry) oraz sześciu innych kandydatów, spośród których czterech nie uzyskało nawet 1% głosów (cyk, agz, 2018, PAP). 15 kwietnia 2018 roku Djukanović odniósł zwycięstwo w pierwszej turze wyborów. Uzyskane 54,1% głosów dało mu znaczną przewagę nad Bojanićem (33,2%) oraz prawniczką, deputowaną do parlamentu, startującą z ramienia Socjaldemokratycznej Partii Czarnogóry (SDP) Draginją Vuksanović (8,19%) (akl, kar, 2018, PAP). Wybory, mimo że korzystne dla partii rządzącej, odsłoniły jednak pewne polityczne słabości. Frekwencja wyborcza nie należała do wysokich – 63,98% (akl, kar, 2018, PAP), co świadczyło o zmęczeniu społeczeństwa polityką i międzypartyjnymi rozgrywkami. Sygnałem, który wówczas powinien poważnie zaniepokoić władze, był udaremniony przez czarnogórskie służby bezpieczeństwa zamach na premiera w 2016 roku. Odsunął on jednak Djukanovića od władzy tylko na krótką chwilę. Cykliczne protesty uliczne przeciwko stronniczości mediów, korupcji, nepotyzmowi, szerzącej się przestępczości zorganizowanej nie dziwiły nikogo. Na kanale youtube opozycja zamieszczała nagrania, na których odsłaniano łączące wpływowych działaczy politycznych powiązania i kulisy ich gospodarczych transakcji. Mało kto przypuszczał jednak, że względny ład polityczny

w Czarnogórze za kilkanaście miesięcy zostanie zaburzony. Zreformowani i „zdemokratyzowani” komuniści, którzy w latach dziewięćdziesiątych zdominowali czarnogórską scenę polityczną, wytworzyli tak silne powiązania i zależności wśród osób pełniących najbardziej odpowiedzialne funkcje w państwie, że zdawali się być nie do ruszenia. Sam fakt, że Podgorica – rozpościerająca się na powierzchni 1500 km kw., zamieszkała przez ok. 186 tysięcy osób – stanowiła centrum decyzyjne DPS, zdawał się działać na jej korzyść (podgorica.me, 2020).

W lutym 2019 roku w państwie wybuchł kryzys. Od momentu uzyskania przez Czarnogórę niepodległości rozpoczęły się największe fale protestów, których kulminacją była grudniowa bijatyka w czarnogórskim parlamencie. Społeczeństwo domagało się ustąpienia najwyższych przedstawicieli państwa, w tym prezydenta, premiera i bliskich im współpracowników. Skandowano za odsunięciem od władzy prokuratora generalnego – Ivicy Stankovića – i zarządu państwowego Radia i Telewizji, winionych o zatajanie informacji o protestach oraz wydarzeniach dotyczących afery „Koverta” (Koperta). O ile na początku niezadowolenie społeczeństwa wywoływały głównie kwestie socjalne, niskie wynagrodzenia, brak odpowiednich dotacji na dzieci i młodzież, podwyższenie składek na ubezpieczenia zdrowotne, tak oliwy do ognia dolał szef Atlas Group Duško Knežević (Al Jazeera Balkans, 2019). Po latach bliskiej współpracy z Milo Djukanovićem postanowił wypowiedzieć prezydentowi wojnę. Była ona odpowiedzią na oskarżenia i odseparowanie go od reszty wpływowych przyjaciół czarnogórskiej sceny politycznej. Na nagraniach zamieszczonych na youtube Knežević tłumaczy, że Djukanović groził mu odebraniem majątku i wpływów. Grupa Atlas, której jest właścicielem, łączy sieć firm obejmujących bankowość, ubezpieczenia, nieruchomości, handel, media i edukację. Jej działalność obejmuje nie tylko Bałkany Zachodnie, ale i Grecję, Cypr i państwa arabskie. Dopóki nie doszło do zaostrzenia relacji pomiędzy Czarnogórą a Rosją, Atlas Bank był obecny także na rynku rosyjskim. Centralny Bank Rosji w 2016 roku cofnął jednak licencję, odmawiając Duško Kneževićowi współpracy. Działania te zbiegły się z oskarżeniami, jakie pod adresem pracujących dla Kneževića kierowców przedstawiał Djukanović w związku z zaplanowanym na jego osobę zamachem (Al Jazeera Balkans, 2019). Był on zdania, że

znany mu bankier miał bliskie kontakty z rosyjskimi służbami, brał udział w procederze prania pieniędzy na rzecz opozycyjnego Frontu Demokratycznego, dyskredytując tym samym pozycję DPS i głównego architekta czarnogórskiej sceny politycznej (Al Jazeera Balkans, 2019). W odpowiedzi na zarzuty, w udzielonym dla stacji telewizyjnej Al Jazeera Balkans wywiadzie, Knežević podkreślał, że nie ufa czarnogórskim politykom i wymiarowi sprawiedliwości (Al Jazeera Balkans, 2019). Twierdził, że zgromadził wiele dowodów, które gotów jest przedstawić niezależnemu, międzynarodowemu wymiarowi sprawiedliwości w celu pociągnięcia do odpowiedzialności prawnej skorumpowanego architekta Czarnogóry. Jego zdaniem Djukanović dla własnej korzyści przez ostatnie 20 lat prowadził nielegalne interesy, przynosząc korzyści materialne sobie, a zubożając państwo i jego obywateli (Slobodna Evropa, 2019). Pranie pieniędzy, nielegalne interesy i wykorzystywanie na własne potrzeby Atlas Banku (będącego w posiadaniu rodziny Djukanovićów) oraz czarnogórskiej telewizji, to tylko niektóre z zarzutów, jakie pojawiły się na udostępnionym w styczniu 2019 roku pierwszym z nagrań. To, i kolejne, tylko utwierdzały w przeświadczeniu o niepoprawności układów politycznych w państwie i wykorzystywaniu środków finansowych na rzecz kampanii wyborczych, niezgodnie z ich przeznaczeniem. Na jednym z nagrań widać było jak Knežević osobiście wręcza byłemu burmistrzowi Podgoricy Slavoljubovi Stijepoviciovi, obecnie doradcy prezydenta, kopertę z kwotą 100 000 euro. Środki finansowe miały być przeznaczone na sfinansowanie kampanii DPS i na potrzeby partyjnych aktywistów. Zdaniem Kneževića to nie pierwsze tego typu „darowizny” świadczone na rzecz DPS. Ich kwota każdorazowo uzgadniana była z Milo Djukanovićem (kurir.rs., 2019).

Od stycznia 2019 roku czarnogórska partia „Demokrati” (założona 19 kwietnia 2015 roku), pod przewodnictwem Aleksy Bečića udostępnia na youtube kolejne nagrania, na których jej przedstawiciele opowiadają o panujących na czarnogórskiej scenie politycznej powiązaniach (demokrate.me, 2020). Nabywanie nieruchomości (patrz: *przypadek Atlas Capital Plaza*. Leković, 2019), zbywanie gruntów (Leković, 2019), milionowe inwestycje w luksusowe wille (Vuković, 2019), przejmowanie atrakcyjnych, czarnogórskich terenów (zob.: *przypadek zakupu ziemi przez firmę Hypo Bank Alpe Adria*. Martinović, 2019), fingowane kredyty (Martinović, 2019), niespełnione obietnice

DPS (Leković, 2019), to proceder trwający od lat. Działalność „czarnogórskiej ośmiornicy mafijnej” – jak mówią o układach wśród najwyższych przedstawicieli państwowych Czarnogóry Demokracji Crne Gore, nie ma sobie równych (Leković, 2019). Mimo że nie sposób ujawnić wszystkie układy, te z nich, które zostały ukazane w opowieściach opozycji, zdają się być wiarygodne i odpowiednio udokumentowane. Pokazują obraz Czarnogóry, w której społeczeństwo dzielone jest na równych i równiejszych. Ludzie z układu traktowani są inaczej niż przeciętni obywatele. Układy z bankami (patrz: *przypadek Milo Djukanovića i bliskich mu – Duško Bana i Željko Mihailovića*. Vuković, B., 2019), odraczane kredyty, specjalne warunki finansowe dla osób z klucza partyjnego stawiają pod znakiem zapytania transparentność finansowania wielu inwestycji. Kosztem obywateli prowadzi się do bankructwa fabryk i przejmowania ich przez prywatnych inwestorów, na cudzym nieszczęściu dorabiających się potężnych majątków (patrz: *przypadek Dragana Brkovića, krewnego Milo Djukanovića* (Vuković, 2019).

Koniec 2019 roku był niespokojny pod wieloma względami. Poza uderzającymi w osobę Milo Djukanovića aferami, społeczeństwo wzburzyła również ustawa kościelna, pod którą podpisał głowa państwa. Zgodnie z jej zapisem, wszystkie wspólnoty religijne, w tym Czarnogórska Cerkiew Prawosławna i Kościół katolicki, zostały zobligowane do przedstawienia dowodów własności majątku otrzymanego przed 1918 rokiem, tj. okresem, kiedy Czarnogóra wchodziła w skład Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (Instytut Europy Środkowej, Domachowska (*Projekt ustawy o wolności wyznania powodem napięć w relacjach serbsko-czarnogórskich*, 2019). O ile, zdaniem władz Czarnogóry, ustawa miała jedynie uregulować sprawy majątkowe wspólnot religijnych, tak dla Serbii stała się punktem zapalnym w relacjach Belgrad–Podgorica. Przedstawiciele duchownych i Serbowie, łącznie z prezydentem Serbii Aleksandrem Vučićem, odczytali jej zapisy jako zagrażające majątkowi Serbskiej Cerkwi Prawosławnej (tvn24.pl., 2019). Nadwężone już wcześniej relacje z Serbią uległy pogorszeniu. Pandemia koronawirusa, która spowodowała zamknięcie granic między państwami, potraktowana została dodatkowo jako wymierzona w Serbów i odbierająca im prawo wjazdu na terytorium Czarnogóry. Szczególnie ostry wydźwięk przybrała serbska kampania medialna, która skupiła się na osobie prezydenta Djukanovića.

Nie szczędząc niepochlebnych słów pod jego adresem, nazywano go niejednokrotnie dyktatorem, faszystą, nawołując tym samym do odsunięcia od władzy i ratowania narodu serbskiego i Czarnogóry. Poskutkowało to napięciem w obustronnych relacjach. Czarnogórskie MSZ zmuszone było wręcz poinformować przedstawicielstwa dyplomatyczne państw UE o agresji kierowanej pod adresem głowy państwa.

Nasiliła się również ingerencja ze strony Rosji. Oprócz Kremla sytuację w Czarnogórze zaczęli komentować przedstawiciele Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej.

Prezydent Czarnogóry wystąpił przeciwko własnemu narodowi. To, że jest przeciwny Cerkwi i stara się utworzyć nową organizację pokazuje, że nie rozumie przede wszystkim istoty Kościoła, a po drugie własnych obywateli. Serbska Cerkiew Prawosławna w Czarnogórze nie jest organizacją zagraniczną. To Kościół mieszkańców Czarnogóry. To, że pan Djukanović, który – o ile mi wiadomo – nie został ochrzczony i jest ateistą, próbując założyć własny Kościół, tj. to dużym błędem (Politika, 2020)

mówił w wywiadzie dla „Rusija 24” przewodniczący Wydziału ds. Zewnętrznych Kontaktów Kościelnych Patriarchatu Moskiewskiego metropolita Hilarion Volokolomski. Kiedy przyrównywał Milo Djukanovića do Petera Porosenki, mówiąc że skończy on swoją karierę polityczną podobnie jak były prezydent Ukrainy, który początkowo wywalczył autokefalię dla nieuznawanej Ukraińskiej Cerkwii, a następnie musiał pożegnać się ze stanowiskiem po tym, jak jego partia przegrała w wyborach parlamentarnych, nie wiedział, że w jego słowach zawarty jest wiele racji (Politika, 2020). Djukanović, który opowiadał się za potrzebą uznania Czarnogórskiej Cerkwi, w sierpniowych wyborach parlamentarnych poniósł porażkę. Rządzący od lat dziewięćdziesiątych XX wieku partia DPS w 2020 roku została odsunięta od władzy. Koalicja urzędującego prezydenta „Zdecydowanie dla Czarnogóry! DPS – Milo Djukanović” (Odlično za Crnu Goru! DPS – Milo Djukanović) i jej koalicjanci nie uzyskali wystarczającej liczby głosów, aby stworzyć rząd. Miejsce DPS zajęli tworzący porozumienie liderzy trzech opozycyjnych komitetów, które w wyborach uzyskały największą liczbę głosów, tj. Front Demokratyczny (Zdravko Krivokapić), Demokraci (Aleksa Bečić) i URA

(Dritan Abazović). Wyniki wyborów dla wspierających opozycję stały się powodem do świętowania na ulicach Podgoricy, a dla zwolenników DPS przyczynkiem do zorganizowania manifestacji poparcia dla prezydenta Djukanovića i jego partii. Od grudnia 2020 roku nowy rząd Zdravko Krivokapića, zapowiadając transparentność działań, rozpoczął rewolucję kadrową, mającą na celu odsunięcie od władzy osób ze starego układu politycznego (Nikolaidis, 2021). Przedstawiając program rządu, premier Krivokapić zapowiedział, że za kilka lat Czarnogóra stanie się drugim Luksemburgiem. „Ekonomia, walka z COVID-19 i rządy prawa” to najważniejsze wyzwania dla nowych władz (Vujić, 2020).

Tempo zmian personalnych i jego skala przybrały wymiar niespotykany dotąd w żadnym z państw, które przeszły transformację polityczną i gospodarczą od momentu upadku komunizmu w Europie Środkowo-Wschodniej. Polityka kadrowa dosięgła wszystkich szczebli, wprowadzając zmiany, zaczynając od najwyższych urzędników państwowych na szeregowych funkcjonariuszach kończąc. Do alternacji władzy politycznej w Czarnogórze doszło dopiero po trzydziestu latach. W niewielkiej Czarnogórze w urzędach, wojsku, policji, ośrodkach zdrowia, szkołach postanowiono lawinowo wymienić doświadczonych pracowników na osoby młode, nie uwikłane w politykę partyjną bądź bliskie otoczeniu rządzących. Szczególnie dotkliwy okazał się ten proces dla funkcjonariuszy wywiadu i kontrwywiadu cywilnego Agencji Bezpieczeństwa Narodowego, co w przyszłości może rodzić niepokoje o stan bezpieczeństwa wewnętrznego państwa. Zmiany, jakimi objęto organizację i pracę czarnogórskiej Prokuratury Krajowej i Specjalnej, przedłożenie projektów nowych regulacji ustawowych w zakresie jej funkcjonowania, mające na celu przyczynienie się do dalszego umacniania praworządności i walki z korupcją, nie tylko podważyły wcześniejszą działalność Prokuratury Specjalnej (powołanej w 2015 roku), ale i wzbudziły unijne obawy o dalszy rozwój negocjacji akcesyjnych z Czarnogórą (Tomović, 2021).

Ostatnie wydarzenia pokazały, że najbliższy okres będzie trudnym czasem dla prezydenta Djukanovića, którego mandat wygasa w 2023 roku. Jako osoba, która wiele wniosła w funkcjonowanie Czarnogóry, przyczyniając się do uzyskania przez nią niezależności państwowej, wprowadzając do NATO i dążąc do integracji z UE, Djukanović nie

ma sobie równych. Jest głównym architektem Czarnogóry i tego nikt nie jest mu w stanie odebrać. Badania opinii publicznej, tak te starsze, przeprowadzone w grudniu 2019 roku przez CEDEM, jak i nowsze, z września 2020 roku, podtrzymują że, mimo wszystko, największym poparciem społecznym wciąż cieszy się DPS (2019: 37%, 2020: 30,5%), a prezydent jest jedną z najbardziej cenionych osób w państwie (Ćetković, 2019). Trzęsienie ziemi, jakie wywołały ostatnie wybory parlamentarne, nadwerężone relacje z Serbią i Rosją, pandemia w najbliższym czasie wystawią Milo Djukanovića na próbę. Śledząc jego karierę polityczną i zważając na posunięcia, na które mało kto by się odważył, nie można przyjmować, że zabraknie mu woli walki. Szara eminencja czarnogórskiej sceny politycznej zdaje się, że jeszcze nieraz zaskoczy opinię publiczną. Destabilizacja budowanego od trzech dekad systemu władzy Milo Djukanovića i DPS, rozpościerających się na całe państwo powiązań „czarnogórskiej ośmiornicy” nie pozwolą tak łatwo zmienić pielęgnowanych od lat układów. Polityczne osłabienie przywódcy nie świadczy jeszcze o tym, że się poddał. Trudno jest przewidzieć dalszy scenariusz i czy zmiana polityczna, jaka zaszła w ostatnim czasie na czarnogórskiej scenie politycznej, utrzyma się, czy też z uwagi na słabości młodych, gniewnych i niedoświadczonych polityków żądnych pogłosu odejdzie w niepamięć, by ustąpić miejsca dawnym graczom. Nieprze-myślane decyzje i pokazowe akcje walki z mafią, zmiany kadrowe mogą za jakiś czas okazać się działaniami pochopnymi, które tylko dodatkowo pogłębią trudności, z jakimi walczy dziś państwo. Obsadzanie stanowisk osobami nierzadko bez doświadczenia, lecz przychylnymi partii rządzącej, może zaszkodzić dalszemu funkcjonowaniu kierowanych przez nie instytucji. Problemy w relacjach z Unią Europejską mogą przyczynić się do dalszego spowolnienia negocjacji bądź wręcz cofnięcia Czarnogóry na jej drodze do UE. Nie wspominając już o fakcie, że w obecnej sytuacji pandemicznej szczególna uwaga władz powinna skupiać się na walce z ogólnościatowym problemem, wprowadzaniu restrykcji, obostrzeń, specjalnej dbałości o bezpieczeństwo obywateli, prawidłowym przebiegu ich szczepień, co w wolnym tempie udaje się realizować nowym władzom.

BIBLIOGRAFIA

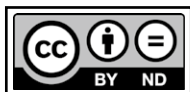
- akl, kar. (2018, 16 kwietnia). *Czarnogóra: komisja potwierdza wygraną Djukanovića w wyborach prezydenta*. PAP.
- Al Jazeera Balkans. (2019, 30 stycznia). *Knežević za AJB: Višegodišnji pritisci na mene i banku*. <https://www.youtube.com/watch?v=BkJQBGuLWhw> (pobrano 10.01.2020 r.).
- awl. (2012, 4 grudnia). *Zaprzyiężony nowy rząd*. Reuters.
- awl, ews, kar. (22, 12 października). *Rządząca DPS faworytem wcześniejszych wyborów do parlamentu*. PAP.
- Bereza, J. (2017, 2 czerwca). *Czarnogóra wchodzi do NATO. Co zrobi Putin?* RIA Novosti.
- b.d. (2016, 14 października). *Premier: Rosja finansuje kampanię przeciwko wejściu Czarnogóry do NATO*. PAP. <http://www.pch24.pl/czarnogóra-wchodzi-do-nato--co-zrobi-putin-,51997,i.html#ixzz4m3nHlqmJ> (pobrano 3.06.2017 r.).
- cyk, agz. (2018, 15 kwietnia). *Czarnogórcy wybierają prezydenta – faworytem Djukanović*. AFP/ PAP.
- Ćetković, J. (2019, 13 grudnia). *CEDEM-a: DPS-u ubjedljivo najveća podrška; Marković i Đukanović najbolje ocenjeni političari*. Antenam.net. <https://www.antenam.net/politika/142833-istrazivanje-cedem-a-dps-u-ubjedljivo-najveca-podrška-markovic-i-djukanovic-najbolje-ocijenjeni-politiciari> (pobrano 19.01.2020 r.).
- demokrate.me. (2020). *Demokrate, Demokratska Crna Gora*. <http://demokrate.me> (pobrano dn. 13.02.2020 r.).
- Domachowska, A. (2019, 11 lipca). *Projekt ustawy o wolności wyznania powodem napięć w relacjach serbsko-czarnogórskich*. Instytut Europy Środkowej. <https://ies.lublin.pl/komentarze/projekt-ustawy-o-wolnosc-i-wyznania-powodem-napiec-w-relacjach-serbsko-czarnogorskich-44-44-2019> (pobrano 10.10.2019 r.).
- interia.pl. (2017, 8 czerwca). *Domniemany zamach stanu w Czarnogórze. Liderzy opozycji przed sądem*. <http://fakty.interia.pl/swiat/news-domniemany-zamach-stanu-w-czarnogorze-liderzy-opozycji-przed,1d,2403924> (pobrano 10.06.2017 r.).
- International Leader Summit. (2020, 18 października). *Joe Biden, „Mafia State of Montenegro” and Corruption in the Balkans*. <https://leaderssummit.medium.com/joe-biden-milo-djukanovic-the-mafia-state-of-montenegro-and-propping-up-corruption-in-the-48cfd1712c4c> (pobrano 1.03.2021 r.).
- jhp, ro. (2015, 2 grudnia). *NATO zaprasza Czarnogóre, by została 29. członkiem Sojuszu*. PAP.

- jm. (2012, 15 października). *Djukanović ogłasza zwycięstwo w wyborach*. PAP.
- jo/kan/gma. (2006, 8 września). *Pierwsze wybory parlamentarne w niepodległej Czarnogórze*. PAP.
- jo, ap. (2018, 19 marca). *Weteran polityki Milo Djukanović kandydatem na prezydenta*. PAP.
- Jo, kar. (2016, 9 listopada). *Były szef tajnej policji desygnowany na premiera*. PAP.
- klm, kar. (2010, 29 grudnia). *Parlament zatwierdził rząd premiera Lukšića*. PAP.
- ksaj. (2006, 22 maja). *Za niepodległością 55,5 proc. głosujących, premier ogłosił zwycięstwo*. PAP.
- ksaj. (2006, 11 września). *Zwycięstwo koalicji premiera Djukanovića*. PAP.
- ksaj, ap. (2016, 11 lipca). *Wybory parlamentarne odbędą się 16 października*. AFP/ Reuters.
- kurir.rs. (2019, 16 stycznia). *Afera Koverta: Kneževiću pritvor 30 dana a Stijepović mora u Tužilaštvo za saslušanje*. <https://www.kurir.rs/region/crna-gora/3190403/afera-koverta-knezevicu-pritvor-30-dana-a-stijepovic-mora-u-tuzilastvo-na-saslusanje> (pobrano 10.01.2020 r.).
- Leković, M. (2019, 22 stycznia). *Evo dokle dosežu pipci Đukanovićeve hobotnice*. Slučaj broj 1. https://www.youtube.com/watch?v=BH_1w8B3amE (pobrano 10.12.2019 r.).
- Leković, M. (2019, 21 lutego). *Afera Koverat: nekoliko ljudi bliskih Milu Đukanoviću kupilo Budvansku obalu*. Slučaj broj 5. <https://www.youtube.com/watch?v=pCKpuwYoGRU> (pobrano 15.01.2020 r.).
- Leković, M. (2019, 19 czerwca). *Afera Gornja Zeta – porodici Đukanović novih 7 miliona*. Slučaj broj 6. <https://www.youtube.com/watch?v=vrVvd-45SQnk> (pobrano 16.01.2020 r.).
- Lesiecki, R. (2016, 19 maja). *Szefowie MSZ państw NATO podpisali protokół o przystąpieniu Czarnogóry*. PAP.
- Martinović .V. (2019, 30 stycznia). *Svi detalji sumnjivo stečene imovine Mila Đukanovića*. Slučaj broj 3. <https://www.youtube.com/watch?v=65Kf-cvDFhTo> (pobrano 12.12.2019 r.).
- mmp, kar. (2016, 19 października). *Oficjalne wyniki potwierdzają zwycięstwo prozachodniej DPS*. PAP.
- Mondo. (2018). *Svečano proglašenje Ustava Crne Gore*. <https://mondo.me/info/Crna-gora/a1975/Svecano-proglasenje-Ustava-Crne-Gore.html> (pobrano 13.12.2019 r.).
- Nikolaidis, A. (2021, 9 stycznia). *Crna Gora nakon Djukanovića prema EU ili praznoj suverenosti*, Deutsche Welle. <https://www.dw.com/hr/crna-gora-nakon-đukanovića-prema-eu-u-ili-praznoj-suverenosti/a-56178703> (pobrano 20.01.2021 r.).

- Podgorica. (2020). *Teritorija i stanovništvo – Glavni Grad Podgorica*. <http://podgorica.me/teritorija-i-stanovnistvo/> (pobrano 10.02.2020 r.)
- Polskie Radio. (2018, 15 kwietnia). *Czarnogóra: Milo Djukanović wygrywa wybory prezydenckie*. www.polskieradio.pl (pobrano 19.05.2018 r.).
- Seroka, M., Strzelecki, J. (2017, 3 czerwca) *Czarnogóra – Rosja oskarżana o próbę zorganizowania zamachu stanu. Analizy*. Ośrodek Studiów Wschodnich. <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2017-03-06/czarnogora-rosja-oskarzana-o-probe-zorganizowania-zamachu-stanu> (pobrano 7.04.2017 r.).
- Slobodna Evropa. (2019, 1 lutego). *Knežević: Spreman sam da odgovaram za saučesništvo*. <https://www.slobodnaevropa.org/a/29745527.html> (pobrano 10.01.2020 r.).
- Słownik języka polskiego PWN. <https://sjp.pwn.pl/sjp/szara-eminencja;3067990.html>, (pobrano dn. 02.02.2021)
- Southeast European Times (2013, 5 września). *Montenegro urged to investigate attacks against journalists*. https://web.archive.org/web/20140806155753/http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/en_GB/features/setimes/features/2013/09/05/feature-01 (pobrano 02.01.2021 r.).
- Strzałkowski, M.(2019, 10 maja). *Czarnogóra: Wyroki w sprawie udaremnionego puczu*. EUROACTIV.pl. <https://www.euractiv.pl/section/polityka-zagraniczna-ue/news/czarnogora-wyroki-w-sprawie-udaremnionego-puczu/> (pobrano 10.05.2019 r.).
- Szpała, M. (2010, 29 grudnia). *Czarnogóra: problematyczny kandydat do UE*. Analizy. Ośrodek Studiów Wschodnich. <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2010-12-29/czarnogora-problematyczny-kandydat-do-ue>
- tmw/gry. (2017, 14 kwietnia). *Mieli planować zamach na premiera. Wśród oskarżonych dwóch Rosjan*. PAP. <https://tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/czarnogora-oskarzono-14-osob-w-tym-dwoch-rosjan-o-udzial-w-spisku,731945.html> (pobrano 10.12.2019 r.).
- Tomović, P (2021, 15 lutego), *Crna Gora u riziku prekida pregovora sa EU*. Radio Slobodna Evropa. <https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-u-riziku-prekida-pregovora-sa-evropskom-unijom/31104237.html> (pobrano 16.02.2021).
- tvn24.pl. (2019, 27 grudnia). *Petardy w parlamencie, protesty na ulicach. Ustawa kościelna mimo to przyjęta*. <https://tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/czarnogora-ustawa-kościelna-przyjeta-protesty-serbskiej-cerkwi-prawosławnej,995967.html> (pobrano 30.12.2019 r.).
- Uliasz, J. (2011). *Prawne aspekty zwalczania korupcji politycznej. Przegląd Prawa Konstytucyjnego* 1 (5), 143-155.

- Wojnicki, J. (2018). Autorytarne tendencje w państwach postjugosłowiańskich. *Studia Politologiczne*, 47, 153-168.
- Wojnicki, J. (2014). Instytucja rządu Republiki Czarnogóry w systemie organów władzy. *Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego. Studia i Prace*, 1, 47-62.
- Vujić, P. (2021, 4 grudnia). *Parlamentarni izbori u Crnoj Gori: Izabrana nova Vlada, prvi put bez DPS-a predsednika Mila Djukanovića*. BBC. <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-55186317> (pobrano 12.01.2021).
- Vuković, B. (2019, 25 stycznia). *Evo ko su prijatelji Duška Kneževića*. Slučaj broj 2. <https://www.youtube.com/watch?v=xr3how1dgZU> (pobrano 12.12.2019).
- Vuković, N. (2019, 8 lutego). *Afera Koverat – Lice blisko DPS-u bogatije od 15 združenih budžeta opština u Crnoj Gori*. Slučaj broj 4. https://www.youtube.com/watch?v=SQy_WLtEm2M (pobrano 15.01.2020).

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>